

ΤΑ ΙΕΡΑ ΣΠΗΛΑΙΑ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

Έδω και έκατό χρόνια, στά τέλη του 1884, διαδόθηκε άναμεσα στούς θοσκούς πού ξεκαλοκαίριαζαν στίς πλαγιές του Ψηλορείτη, τής άρχαιας "Ίδας" ή του κρητικού «Δάσους», ή έντυπωσιακή ειδηση: "Ένας άτ' αύτούς, ό Γεώργιος Πασπαράκης, ό αποκαλούμενος Μουσάς, άπο τά 'Ανώγεια, καθώς άναδευτείς στή Σπηλιάρα της Βοσκοπούλας, στά 1.495 μ. ύψομετρο, θρήκε θησαυρό. Στό γεγονός αύτό προστέθηκε και τό κρητικό ψέμα πώς πλούτισε πουλώντας τά κοσμήματα τής θοσκοπούλας τού Μίνωα, πού θρέθηκαν θαμμένα ἑκεῖ, στό Θεόδωρο Τριφυλλάκη, συλλέκτη ἀπό τό Ρέθυμνο και στό Γιάννη Μητσοτάκη, πρόξενο τῆς Ρωσίας στό Ήράκλειο.

Αύτό ήταν τό έναυσμα γιά τεράστια παράνομη κίνηση σ' ὅλα τά σπήλαια τοῦ ὄρους, στό τέλος τής ἀνοιξης και στή διάρκεια ὅλου τοῦ καλοκαιριοῦ τό 1885. Οι χωρικοί και οι θοσκοί ἀρχισαν νά άνασκαλεύουν τά χώματα τῶν σπηλαίων στά 'Ανώγεια, στήν "Άξο, στίς Καμάρες, στόν Καρτερό, στά Μάλια, στό Πατσό, στοῦ Ψυχροῦ και στοῦ Σκοτεινοῦ. Γυρεύοντας τή χρυσή γουρουνίτσα και τά ἐπτά μυθικά γουρουνάκια της Ἡ ἀκόμα τή χρυσή γάτα με τά διαμαντένια μάτια, πλούτισαν κυρίως τίς ίδωτικές συλλογές, τούς ένους ἐρευνητές και τό μικρό μουσείο τοῦ γιατρού Χατζήδακη στό Ήράκλειο. Οι καλλιεργέμενοι, δύμως, ἄνθρωποι ἀμέσως κατάλαβαν τό ένδιαφέρον αὐτῶν τῶν τυχαίων εύρημάτων: Σίγουρα ὁ Γ. Πασπαράκης είχε ἀνακαλύψει, στίς παρυφές τοῦ ὄροπεδιού τής Νίδας, τό περίφημα ἄντρο, δπου είδε τό φῶς, μεγάλωσε, παντρεύτηκε και πέθανε ὁ ψύστος τῶν θεών τοῦ ἐλληνορωμαϊκοῦ πανθέου, ὁ Ζεύς ὁ Κρηταγενῆς.

Στή διάρκεια τοῦ καλοκαιριοῦ τό 1885, ό Ιταλός ἀρχαιολόγος Federico Halbherr και ό καθηγητής Γεώργιος 'Αεράκης, ἀπό τά 'Ανώγεια, ἀρχισαν τήν ἀνασκαφή τής εἰσόδου τής σπηλιᾶς, ἀποκαλύπτοντας χάλκινες ἀσπίδες, πού χρησίμευαν στή λατρεία την Δία και ἐπιγραφή πού μνημόνευε τόν 'Ιδαιο Δία. 'Αλλά, θέβαια, δέν ἀναφέρθηκε ἡ ἀκριβής θέση τῶν ἀντικειμένων, οὕτε κρατήθηκαν σταθερά σημεία οὕτε ἐγίναν στρωματογραφία και ἀναλύσεις. Ἐκείνη τήν ἐποχή ἡ ἀρχαιολογία δέν ἀναζητούσε παρά ἔργα τέχνης και δέ νοιαζόταν νά φτάσει τό παρθένο ἔδαφος στό βάθος τής σπηλιᾶς, ἀκόμα λιγύτερο νά ἔξερευνησει τίς φραγμένες ύπόγειες στοές ἡ τή δυσπρόδιτη ἀνώ στοά: "Η σπηλαιολογία δέν είχε γεννηθεῖ ἀκόμα. Οι ἐπιστημονικές ἀνασκαφές, δηλαδή οι συστηματικές, μεθοδικές, με στρωματογραφία, ἀρχισαν ἔδω μονάχα τό 1982. Καλύτερα, δύμως, ἂς ἀφήσουμε τόν ἔδιο τόν ἀρχαιολόγο, καθηγητή Γιάννη Σακελλαράκη νά μάς ἐκθέσει τά ἐκπληκτικά ἀποτελέσματα τής ἀνασκαφικής του ἐρευνας κι ἂς δούμε πώς οἱ ἀρχαιολόγοι, ἔξερευνητές, φιλόλογοι, και σπηλαιολόγοι, ἔδω και περίου ἔναν αἰώνα, ἀναγνώρισαν καμιά πενηνταριά ἀρχαιολογικοῦ ἐνδιαφέροντος ιερά σπήλαια τής Κρήτης, και ἄλλα 260 σπήλαια, στεγάσματα θράχου ἢ κοιλώματα, πού περιείχαν χριστιανικές ἐκκλησίες. Κατόπι θά ἔξετάσουμε μερικά συμπεράσματα πού μποροῦμε νά βγάλουμε.

Paul Faure

Καθηγητής τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Clermont-Ferrand (Γαλλία)

Οι άρχαιοι συγγραφείς αναφέρουν άπλως χωρίς νά τά περιγράφουν καί χωρίς νά δρίζουν την άκριθ τους θέση, τό πεόνιο Ειλειθίης στόν Άμνισο, επίνειο της Κνωσού (Οδύσσεια, τ. 188), τό άντρον ήλιβατον... Αιγαίων έν δρει, δηνού ή θεά Ρειη έφερε στόν κόσμο τό θεό Δία (Ησιόδος, Θεογονία, σ. 483-484, τό άντρο Δικτών έν εύώδει δρεος σχεδόν ίδαιοιο, δηνοι οι Κουρήτες έκριψαν καί άνδρεμαν τόν ίδιο αύτο θεό (Άρατος, Φαινόμενα, σ. 33), τό άντρον περιώσιον έριπνης Δικταίης, δηνοι κρύθονταν οι Άρπιες (Απολλώνιος ό Ρόδιος, Άργοναυτικά, II, 299 καί σχολ. 11, 434), τό σπήλαιο τού Μινώταυρου καί της Αριάδνης στήν Κνωσό (Πλούταρχος, Βίοι Θησέως, 16, κατά Φερεκύδη), τό άντρα της Κρήτης (στόν πλημνυτικό) δηνοι ή Άριάδνη καί ή Διόνυσος έκριυθαν τούς έρωτές τους (Ιμέριος ἐκ Πρού-

σης, Λογ. I, 5). Ό Διόδωρος ό Σικελιώτης (Βιθιλιοθήκη, ΙΥ, 61) παρατηρεῖ ότι δηλοι οι έλληνες θεοί προέρχονται από την κρητική γῆ, καί ότι τά χρόνια μυστήρια της Δήμητρας στήν Έλευσίνα είναι ίδια μέ αύτά της Κρήτης.

Από τό 1415, χρονιά τού μεγάλου ταξιδιού τού Φλωρεντίνου ιερέα Στριφότο Βουονδελμόντι στήν Κρήτη, δηλοι οι ταξιδιώτες έπισκεπτονται τό Λαζύρινθο στόν Άμπελουσί (Καινούριο) καί άναρωτιούνται δην πρόκειται για λατομείο ή για τή φυλακή τού Μινώταυρου ή άκρων ψάχνουν γιά τόν ύπόγειο τάφο τού Δία, στά ριζά τού δρους Γιούκτα. Οι τέσσερις πιο μορφωμένοι Βενετοί, ο Barozzi (1577), ο Querini (1587), ο Basilicata (1630) καί ο Boschini (1652), προσθέτουν έξι μικρές σπηλιές (κοιλότητες) στό μικρό κατάλογο τού Buondelmonti καί έκστασιάζονται μπροστά

στή θέα τών σταλακτιτών, τών σταλαγμιτών, τών άσθετικών πετασμάτων τών σπηλαίων Ψυχρού. Σκοτεινού καί Μελιδόνιον, δηνοι ωφρούν πώς βλέπουν τά άγαλματα χριστιανών άγιων καί ειδικότερα τής Παναγίας Βρεφοκρατούσας. Στήν είσιδο τού Γεροντόσπηλου ή Γέρο Σπηλιού, στό Μελιδόνι, ο Κυριακός ή Άγκωνίτης άντεγραψε, τό 1445, άρχαια έπιστραφή, πού άνεψερ δητί τό σπήλαιο ήταν άφιερωμένο στόν Έρμη, γιο τής θεᾶς Μαιάς.

Χάρη στίς κρητικές έπαναστάσεις τού 19ου αι., άπο τό 1821 ώς τό 1897, τράβηξαν τήν προσοχή τών Ιστορικών καί τών άρχαιολόγων τά μεγάλα σπήλαια - κρηπυγέτα (κρηπύγια, κατωφύγια, καταφά) καί οι έκκλησιες μέσα σέ σπηλαώδεις κοιλότητες, δηνοι χωριά δόλακηρα δρούνταν νά ζητήσουν προστασία καί καιμά φορδ άκομα καί νά πεθάνουν. Φτάνει νά θυμίσουμε έδώ τά Ιστορικά σπήλαια Κρυστερίδα στό Βαφέ (Άποκορώνου), Γέρος Σπήλαιο στό Μελιδόνι (Μιλοπόταμου), Χώνος τού Σάρχου (Μαλεθύζιου), Ράπτα τού Μιλατού (Μιραπτέλου), Μεγάλα Καταφύ τού Άγιου Γεωργίου (άλλοτε Τουρτουλού Σητείας). Έτσι, μόλις άναγνωρίστηκε, τό 1885, τό σπήλαιο τού θεού Δία στήν άκρη τού οροπέδιου τής Νίδας, στόν Ψηλορείτη, οι άνασκαφείς άρχισαν νά προσπαθούν νά άναγνωρίσουν ιερό σπήλαιο πού τά άνεψεραν οι άρχαιοι συγγραφείς.

Ο Ίωσηρη Χατζηδάκης άνακαλύψει και άνεσκαψε, τό 1886, τό σπήλαιο τής θεᾶς Ειλειθίας, πού τό άναψερει δό Όμηρος, στήν είσοδο τού Άμνισού καί τήν ίδια χρονία έψειδε μαζί με τόν Halbherr στό Ψυχρό Λαϊθιόν τό άντρο τής περιοχής τής Λύκτου, δηνοι, σύμφωνα μέ τή μαρτυρία τού Ησιόδου (Θεογονία στ. 477-484), ή θεά Ρέα έφερε στόν κόσμο τό Δία. Άργοτερα, δό Άγγλος Hogarth άρχισε τίς πρώτες αυστηματικές άνασκαφές από τίς 24 Μαΐου ώς τίς 15 Ιουνίου 1899 καί άνομασε τό σπήλαιο, μέ κάποια αύθαιρεσία, «The Dictaeæan Cave». Τόν ίουντο τού 1894, οι άνασκαφές τού Taramelli, στό σπήλαιο στίς Καμάρες (Πυργώπισσας), έπιτρέψανε, γιά πρώτη φορά, νά κατανοθεῖ μόναδικότητα τού Κρητικού Πολιτισμού καί άποκαλύψαν ιερό σπήλαιο κατά 500 χρόνια παλιότερο όπο τόν έρχομό τών Μυκηναίων στήν Κρήτη.

Τέλος, τό 1888, δό F. Halbherr δημοσίεψε δύσα εύρημάτα είχαν άνακαλύψει οι θωσκοί τού Άμαριου στό έπονο μαζίζουν τοσή Πατοώ ό σπηλιος ή

Είσοδος τού σπήλαιου στό Σκοτεινό, με τό καινούριο έζωκληση τής Αγ. Παρασκευής.

τοῦ Ἀγίου Ἀντωνίου, σέ απόσταση 25 λεπτά δρόμο άπο τά βόρεια τοῦ Πατσού (Ἀμαρίου). Ἀνάμεσα στά εύρημάτα υπήρχε και ἀναθηματική ἐπιγραφή στὸν Ἐρμῆ Κραναῖ(λ). Αὐτό δεῖξε ὅτι ἐπρόκειτο για ἄρχαιο χώρο λατρείας, πού ἀργότερα μετατράπηκε σέ χριστιανικόν.

Κατόπιν, περίπου 50 χρόνια, οἱ ἀρχαιολόγοι Ἑλλήνες, Ἀγγοί, Ἰταλοί, Γάλλοι και Γερμανοί, πού ἔκαναν δοκιμαστικές ἀνασκαφές σε καμάτριανταρά σπηλιές ἡ κοιλώματα τῆς Μιαούς (Κανούπιου) και στό Τζερμιάδο (Λασιθί), χώρους ἐποχικῆς κατοικίας, καταφύγια, στεγάσματα βοσκῶν ή κοιλώματα μέ νερό. Χρειστήκε νά ίδρυθεί, τό 1950, ἀπό τό γεωλόγο Ἰωάννην Νετράχειο, ἡ τόδος δραστήρια Ἑλληνική Σπηλαιολογική Ἔταιρεία για νά γίνει συστηματικός κατάλογος ὀλῶν τῶν καραποτῶν φαινομένων τῆς Κρήτης. Ε' αὐτό τό ἐργο ἔξερεύνησε και ἀναγνώρισε, δημορφώντας πάρα μέρος 30 καλοκαριά, ἀρχίζοντας τό 1952, μοῦ δόθηκε μεγάλη δοθεία από τις ἀρχαιολογικές Ἀρχές τῆς Κρήτης και προπαντός ἀπό τόν καθηγητή και συντάκτη τοῦ ἐπιστημονικοῦ περιοδικοῦ «Κρητολογία» κ. Ἐλευθέριο Πλατάκη, πού μου πρόσφερε τὶς πολυτίμες γνώσεις και τῇ φιλίᾳ τοῦ. Ο Β' τόμος τῆς θαυμάσιας ἐργασίας του «Σπήλαια και διλαί καραποτά μορφά τῆς Κρήτης», πού ἐδόθηκε στό Ἡράκλειο τό 1975, περιέχει λεπτομερή κατάλογο 3.320 καραποτῶν μορφῶν γνωστῶν στήν Κρήτη: Σπήλαια (φυσικά και τεχνιτά), δάβραμα και σπηλαιοθράβαμα, χώνοι - καταβόθρες, δολίνες, πολύγονες, φυσικές γέφυρες, φαράγγια. Ἀνάμεσα σ' αὐτές είχα ἀναγνωρίσει, τό 1964, περίπου σαράντα ἀρχαία λέρα σπήλαια. Ἐπειτα ἀπό πρόσφατες ἀνασκαφές στή Μαρώνεια (Σητείας), στό Σχίσμα (Μιραμέλου), στά Ἀγροκήπια στά Χανιά (Κυδωνίας), στήν Ασφεντού (Σφακιών), στής Βρύσεις (Κυδωνίας), ὁ ἀριθμός τῶν ὑπόγειων χώρων λατρείας πού είναι σήμερα γνωστοί στήν Κρήτη φτάνει στοὺς 50. Τέλος, ἡ «Κρητολογία» δημοσίευε, τό 1979, κατάλογο ἀπό 260 ἐκκλησίες τῆς Κρήτης πού δρίσκονται σε σπηλαιώδεις κοιλότητες. Αὐτό και μόνο δείχνει τό τεράστιο ἐνδιαφέρον πού παρουσιάζει ἡ σπηλαιολογική ἀρχαιολογία στήν Κρήτη, καθώς και τή σημασία πού είχαν οι χθόνιες λατρείες σ' αὐτό τό τόπο.

Ποιό είναι, δημος, τό γνώρισμα πού μᾶς ἐπιτρέπει νά χαρακτηρίσουμε λατρευτικό ἔνα σπήλαιο πού περιέ-

χει ἀρχαία λείψανα και νά τό διακρίνουμε, π.χ., ἀπό ταφικά σπήλαια ἡ σπήλαια τρωγλοδυτῶν; Γιά νά καταλάθουμε τή διαφορά ἀρκει νά ξετάσουμε τά τρία πού χαρακτηριστικά παραδείγματα, παραμερίζοντας τό «Ιδαιόν Ἀντρον», δημο διενεργούσιν αὐτή τή σημιγή ἀνασκαφές.

1. Τό σπήλαιο τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς δρίσκεται στό μέρος πού λέγεται Χαλέπια (ὑψόμετρο 220 μ.) και ἀπέχει μισή ώρα δρόμο πού τά δυτικά τού χωριού Σκοτεινό, στήν Κοινότητα Γούθες (Πεδιάδας), 4 χλμ. ἀπό τή Θάλασσα και 12 χλμ. ἀπό τα ανατολικά τῆς Κνωσού.

Η δολίνη μπροστά στήν είσοδο τοῦ σπηλαιού ἔχει διευθετηθεί σέ ἐπίπεδα. Μόλις φτάσει, ὡς ἐπισκέπτης ἐντυπωσίαται ἀπό τά χρώματα τῶν θράχων τῆς είσοδου: πορτοκαλί, κόκκινο, γαλαζίο, μαύρο. Τά δολομιτικά πετρώματα πάνω ἀπό τήν είσοδο στεγάζουν στά δεξιά τά ἔρεπτα ἐκκλησόουλα τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς (ἀρχή 17ου αι.), πού τήν κατέτρεψαν οι Τούρκοι, καθώς και δύο πίστες χορού, δημο δροχονται και χορεύουν οι χωρικοί καθέ χρόνο στις 26 Ιουλίου. Τό σπήλαιο περιλαμβάνει τρεις αίθουσες σε τρία διαφορετικά ἔπειπτα. Τό συνολικό βάθος τοῦ σπηλαιού είναι 134 μ. Τό πιό χαμηλό ἐπίπεδο φτάνει τά 56 μ. κάπωτά το ἐπίπεδο τής είσοδου. «Η πρώτη αίθουσα, πού ἔχει μήκος περίπου 90 μέτρα, πλάτος 33 μ. και ύψος 30 μ., κατεβαίνει βαθμιδώτα πρός Νότο. Στό κέντρο, στό ίδιο ᾄδονα, υψώνονται τρεις υψηλοί δγκοι τραβερτίνου. Ό πρώτος καταλήγει σέ μάσκα Γοργόνας, ὁ δλάος σε σχήμα τετράποδου (ἀρκούδας ή σκύλου) και ὁ τρίτος σε σχήμα υψηλῆς μαύρης πλάκας, πού τό μπροστινό τής μέρος ἔχει τό ρύγχος ἀγηρού ζώου (λιονταριού::). Είναι φανερό πώς ἔχουν δουλευτεί ἀπό ὄνθρωπον χέρι σε πολύ παλιά χρόνια: Η πλάτη τού τετράποδου ἔχει λειανθεί, ἐνώ τά μάτια τοῦ θηρίου ἔχουν σμιλευτεί. Τόσο στούς πολλούς Κρήτες συντρόφους μου δοσ και στούς Γάλλους και σ' ἐμένα τόν ίδιο, μᾶς φάνηκε πώς πάνω στήν καθεμιά ἀπό τις δψεις τῆς υψηλής κεντρικής πλάκας, πού ύψωνεται περίπου δέκα μέτρα, μπορει νά διακρίνει κανείς δόλκορο συμπλεγματικόν ἀπό ὄνθρωπους και ζώα πού τρέχουν. Στήν δριστήρη δημο δεχαίρεται ἔνα δρόπιο παιδί, δίπλα σ' ἀλλον ἀνθρώπο μεγάλων διαστάσεων. Στή δεξιά δψη τῆς πλάκας βλέπουμε μά γυναικά καθιστή κάτω ἀπό ούρανό και κρατά δίσκο η ὀσπίδα, στά ἀρι-

στερά τῆς υπάρχει μικρή φιγούρα. Οι δοκιμαστικές τομές πού ἔκαναν γύρω ἀπό τή μεγάλη πλάκα ὁ Evans και ὁ Pentelbury ἀποκάλυψαν κεραμική τῆς ἀρχής τῶν μεσών τῆς 2ης χιλιετίας π.Χ., δηλαδή τῶν δύο ανακτορικῶν περιόδων. Οι ἀνασκαφές τού Κ. Δασάρα, τό 1962, ἐφεραν στό φῶς πολλά θραύσματα χονδροειδούς κεραμικής, ἀκόμη παλιότερα, μερικά ἀπό τά όποια είναι υπέρονεοισλιθικά. Τέλος, οι χωρικοί, πού ἔσκαβαν λαθραία σ' αὐτή τήν αίθουσα, δρήκαν πλούσια κεραμική τῆς Υπερομηκινής Ἐποχής (Υ.Μ. III, 6-γ). Πρέπει ἐπίσης νά πούμε πάντα στά δεξιά τής μεγάλης εικονογραφημένης πλάκας δύο κοίλες πέτρες δέχονται τά νερά πού στάζουν ἀπό τήν όρφο.

Καί σήμερα το νερό αὐτό θεωρεῖται ἀγίσμα. Σέ συνδυασμό μέ τά φανταστικά σχήματα τῶν θράχων, αύτά τά στοιχεία ἔξηγον τήν αδιάκοπη χρήση τῆς σπήλαιας χιλιάδες χρόνια. Πρέπει κανείς νά στηρίξει δεξιά και κάτετέθει ἀπό θράχο σε θράχο, γιά νά διασχίσει τή μακριά γαλαρία τού Σου πατώματος. «Ἐνα σίγουρα λατρευτικά είδωλο, ἀπό ἀδύουλετο έερο δράχο, φαίνεται στά δεξεῖ ἄκρο. Από 20-30 μ. ἀπόσταση θυμίζει γυναικείο πρόσωπο μετά πά μάτια ἐλαφρά αναστηκωμένα πρός τήν όρφη. Ακριβώς ἀπό κάτω δρθνεται πέτρινος θωμός, πού ἔχει αύλακα γιά νά στάζει τό αίμα τών θυμάτων. Τά ἀναθήματα στοιβάζονται ἀνάμεσα σ' αὐτό τό πέτρινο τραπέζι και στό θράχο, δημο διακρίνεται πρός τήν όρφη. Ακριβώς ἀπό κάτω δρθνεται πέτρινος θωμός, πού ἔχει αύλακα γιά νά στάζει τό αίμα τών θυμάτων. Τά ἀναθήματα στοιβάζονται ἀνάμεσα σ' αὐτό τό πέτρινο τραπέζι και στό θράχο, δημο διακρίνεται πρός τήν όρφη. Τά γυναικείο πρόσωπο μετά πά μάτια κεφάλη (2,90x1,30 μ.). Σέ ύψος πού ξεπερνούσε τό 1μ. δρέθηκαν θραύσματα δηγείνων ἀπό τή Μεσομινιακή I ἐποχή (ύψων στό 2000 π.Χ.) ως τήν πρωτογεωμετρική περίοδο. Ιδαιάτερη πυκνότητα ἔχουν τά αναθήματα τῆς Υπερομηκινής III περιόδου, καθώς και τής ρωμαϊκής ἐποχής. Αὐτά είναι προπαντός πληνού μέχναν και ἀναθήματα πλαστικής. Τά σημαντικότερα αναθήματα αύτού τού χώρου είναι τά χάλκινα μνιωτικά ἀγάλματαδιά, πού ἔχουν τό ἔνα χέρι στηκωμένο στό ύψος τοῦ μετώπου (ἀποκαλύπτηκαν τό 1886 και τό 1962), ἔνας χάλκινος διπλός πλεκεύς, πού τόν ἀνέφερε δημο διατάξιμη τού Καραμελί τό 1901, ἔγχειριδια, τμήματα ξίφους τῆς ἐποχής πού, σύμφωνα μέ τήν παράδοση, θ θρέας δηγηγμόνος ἀπό τήν Ἀριάδνη, καθώς τοῦ Μίνωα, δηγηγησε 7 νέοις και 7 νέες στό ἐσωτερικό τού Λαζύρινθου, πού γιγάντευε μέ τήν Κνωσό, και δημο δικότωσε τόν τεράστιον Μίνωταυρο πρίν χορέψει τό χορό τοῦ γερανού και νυμφευτεί τήν Αριάδνη. Ανάμε-

Σκοτεινό. Λατρευτικό είδωλο στο λαθυρινθό.

Το «αγιασμα» κοντά στα λατρευτικά είδωλα στη σπηλιά του Λέρου (στο Ακρωτήρι).

σα στις προσφορές βρίσκονται και καμιά είκοσαριά δύστείνες θελόνες, ύπολειμματα μικρών ζωικών θυμάτων (αίγιοπρόθατα, λαγοί, πουλιά). Θαλασσινά δόστρακα και καθούκια σαλιγκαριών (σύμβολα τού Λαθυρίνθου), αιγάλια, στρογγυλές λείες κροκάλες άπο τή θάλασσα ή τό γειτονικό ποτάμι. «Αν λάθει κανείς ύπόψη του τή λαθυρινθόδη διαδρομή τών γαλαριών, πού δόηγουν στό 2ο και 3ο υπόγειο έπιπεδο, τό σκοτάδι πού διο και πυκνώνει, τό τρομακτικό σχήμα τών βράχων μπροστά και δίπλα στά γυναικείο ειδώλο, τή σχετικά μικρή άπόσταση τής Κνωσού, καθώς και τά σύγχρονα πανηγύρια πού συνεχίζουν ἄρχαιο παράδοση, είναι πολύ πιθανό τό σπηλαιό τής Άγιας Παρασκευής στό Σκοτεινό νά άποτελεί τήν καλύτερη εικόνα του Λαθυρινθού. Τό 1958, πρότεινα, γιά τήν κεντρική θεότητα τής σπηλιάς, τό δνομό Βριτόμαρτις, γιατί τή λάτρευσαν Ερχωριστά στήν πιό κοντινή πόλη, τή Χερσόνησο και γιατί ή κεντρική πλάκα θυμίζει τήν Άρτεμη Ποντίνα Θηρών. Σήμερα πιά προτιμώ νά τήν όνομάσω, κάπως πιό γενικά, Βασιλίσσα, Κυρά, Μητέρα ή άπλως Άριάνη, όνομα πού, διώνα άναφέρει ό Ήσυχιος: άδνόν, άγνων, Κρήτες, σημαίνει «πολύ άγνη».

2. Στά 1.524 μ. ύψομετρο, στά ΒΑ ριζά τού δρους Καμάρες (Πιγρώτισσας), δευτερεύουσα δυτική όροσειρά τού Ψηλορείτη, έπειτα άπο τρεις ώρες άνηφορο από τό χωριό Καμάρες, φτάνει κανείς στήν έπιβλητική είσοδο τής ξακουστής «Μαύρης Σπηλιάς» ή άπλως τής «Μάυρη». Ο Taramelli τόν Ίουνιο τού 1894 και έπειτα ό R.M. Dawkins και ή Βρετανική Αρχαιολογική Σχολή ώς τόν Ιούνιο τού 1913 έκαναν έπιφενειακές άνασκαφές σ' αύτόν τό χώρο. «Ολα έσφινάζουν έδω: Ή μοναξά πάνω άπο τά δάση, τό πλάταμα (50x30 μ.), φορτωμένο μέ βράχια έξω άπο τήν είσοδο, πού άνοιγε στά ΝΔ, ή παρουσία χιονιού μέσα στήν ίδια τή σπηλιά γιά 6-7 μηνες τό χρόνο, τό άνοιγμα τής σπηλιάς μέ τό καμαρωτό σχήμα και τίς μεγάλες διαστάσεις (18μ. ύψος και 40 μ. πλάτος), ό τεράστιος σκοτεινός κατηφορικός διάδρομος μέ 30 ακαλοπάτια (100x40x18 μ.), τό γαλαζωπό φώς, όπου φτερουγίζουν έσφικά κουρούνες και περιστέρες, τά μουσκία τών βράχων, ή έντονη δροσιά κι ή έλλειψη σταλακτιτών στό σκληρό γκρίζο παλαιοζωικό άσβεστολίθο. Στά 35 μ. άπο τήν είσοδο ό έπισκεπτής βρίσκεται μπροστά σέ πλάτωμα τού βρά-

χου, ἀπ' οἷον ἔχει ἀνοικήτη θέα σε δόλκηρη τῇ σπηλιά. Ἀκριθώς κάτω καὶ δεξεῖ ἀπὸ τὸ πλάτωμα αὐτὸς βρέθηκαν μερικά θραύσματα ἀπὸ κούπες τῆς Ὅστερομινικῆς I περιόδου καὶ τρία φευδόστομα ἄγνεια (ΥΜ 36), κατάλοιπα ἐποχῆς κατά τὴν οποία κρύβονταν ἐδῶ κυνηγημένοι ἀνθρώποι. Στὸ χαμηλότερο μέρος τῆς κατηφόρας, σὲ ἀπόσταση 75 μ. ἀπὸ τὴν εἰσόδο τῆς σπηλιᾶς καὶ 32 μ. κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους τῆς, ὅρθωνται δυο φηλά πλατώματα θράχων. Τὸ πρώτο ἔχει φυσικές βαθμίδες. Τὸ σχῆμα αὐτὸς φέρνει στὸ νοῦ τεράστιο πέτρινο θωμό. Καὶ πράγματα, στὸ πιὼν μέρος τοῦ μονοπάτι ὁδηγεῖ σὲ περιφράγματα Ἑρολιθιάς ἡ θράχων. Ἐκεῖ, ἀνάμεσα στὰ 1885 καὶ 1890, οἱ θοσοί ξέθαψαν θραύσματα διακοσμημένα καὶ μῆ ἀγγείων, χείλος κούπας στολισμένα μὲν ἀνάγλυφη κεφαλὴ θοδιοῦ, δυο πῆλινα ειδώλια (κεφαλὴ ταύρου καὶ τὸ σώμα ἀγριόχοιρου), πολλά θραύσματα ἀπὸ μαγκάλη, μικρὴ χάλκινη λεπίδα μαχαιριοῦ, ὀστέινες βελόνες, ὅστα θοδιῶν καὶ κατασκιῶν. Ἔδω βρέθηκαν δύο ειδὴ κεραμικῆς, τὸ ἕνα πολυτελές μὲ λεπτά τοιχώματα καὶ ἀξιοπρόσεχτο διάκοσμο χρωματιστό: μαργαρίτες, κρόκοι, χταπόδια, ναυτίλοι, ψάρια καὶ σπείρες σὲ δαστροὶ καὶ μαύρῳ χρώμα ἐπάνω σὲ φόντο μαύρῳ ἢ σκούρῳ ὥχροκόκκινο. Τὸ δεύτερο εἰδὸς κεραμικῆς, πού εἶναι καὶ τὸ πιὸ πολυάριθμο, ὀποτελεῖται ἀπὸ χονδροειδῆ πιθάρια καὶ μεγάλα ἀγγεῖα, πού τὰ διακοσμοῦν δριζόντες λουρίδες καὶ χοντρὲς κυματιστές μπάντες, καὶ καλύπτονται ἀπὸ ἀπλὴ κιτρινωπὴ μπογοῦ. Ἡ λατρεία ἀρχίσται ἐδῶ πέρα λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ 2000 π.Χ., καὶ συνεχίστηκε ὡς γύρω στὸ 1600 π.Χ., μετέπειδη κορύφωσης τῆς Μεσομινικῆς, δηλαδὴ τὸ 180 αἰώνα π.Χ. Ἡ φήμη αὐτοῦ τοῦ σπηλαίου δοφείλεται πάντας στὰ δύμορφα ἀγγεία πού δρέθηκαν ἐδῶ καὶ πήραν τὸ ὄνομα «καμάρες». Ἔτοι ὀνόματε καὶ ἡ ἀνάλογη κεραμικὴ πού ἔχει δρεθεῖ στὴ Μεσαρά καὶ στὴ Φαιστό, καθώς καὶ σὲ ὅλῃ τὴν ἀνατολική Κρήτη (καὶ στὴν περιοχὴ «μεταξύ Μάλια»).

Πέρα ἀπὸ αὐτὴ τὴν πλούσια σὲ θραύσματα κεραμικὴ περίφραξη, στὸ βάθος τῆς Σπηλιάρας ὑπάρχει ἀνοιγμά, ὃπου μπαίνει κανεὶς ἐρπόντας. Μέ μῆκος 40 μ. κατηφορίζει ἀνατολικά γύρω στὰ 8 μ. καὶ καταλήγει σὲ ύγρο καὶ φτωχά διακοσμημένο μὲ σταλακτίτες ἀδιέξεδο. Τὸ δρόμο τὸν φράζουν τέσσερα τοιχαλάκια ἀπὸ ξερολιθιά. Ἐκεῖ πέρα δρέθηκαν ρυτόν

Σηπλαίο τοῦ ὄρους «Κεράτον» στὸ Βιάννο: Φυσικό εἰδώλο Βρεφοκρατούσας.

τῆς ΠΜΞ ἐποχῆς, θραύσματα κεραμικῆς τῆς ΜΜ περιόδου, μερικά ἀπὸ τὰ οποία είχαν αἰσθεστική ἐπίστρωση καὶ φαίνεται νά ἡταν παρασυρμένα ἀπὸ τὰ νερά, τέλος μερικά ὅστα ἀπὸ ἀγρίμια καὶ κατασκιὰ κι ἔνα κρανίο θοδιοῦ. Τὸ προσάρτημα αὐτὸς τοῦ σπηλαίου ἀντιμετωπίζονταν, λοιπὸν, ὡς ἵερο καὶ πιθανότατα καὶ ὡς εἰσόδος γιά τὸν ἄλλο κόδμο, τὸν κόσμο τῶν θεῶν καὶ τῶν νεκρῶν. Ποιεῖ, ὅμως, νά ἡταν οἱ θεότητες στὶς ὁποίες πρόσφεραν τέτοια ἀνάθηματα: Προφανῶς ἡταν οἱ ίδιες μὲ αὐτές τοῦ ἀνακτόρου ἡ Μεγάλου Ιεροῦ τῆς Φαιστοῦ: «Ο κύριος δένοντας τῆς κεντρικῆς αὐλῆς του ἔχει ἀκριθῶς τὸν ίδιο προσανατολισμό μὲ τὴν εἰσόδο τῆς σπηλιᾶς στὶς Καμάρες, πού περνᾶ ἀνάμεσα στὶς δυο κορφές τοῦ Ψηλορείτη, τοῦ ἀρχαίου ὄρους Ἰδα, στὸ κάτω μέρος τῆς περιοχῆς πού σήμερα ονομάζεται «Τοῦ Διγενῆ ἡ σέλα». Ήταν, λοιπόν, θεότητες τῶν ψηλῶν θυσιῶν, πού τὶς παρακαλοῦσαν οἱ κάτοικοι τῆς πειδίας γιά νά ἔχουν τὰ ἀπαραίτητα ἀγάθα γιά

τὴν ἐπιβίωσή τους, δηλαδὴ νερό, καρπούς καὶ κυνήγι. Τὸ δυνάμα τους μάς εἶναι δηγνώστω, μπορούμε, δημας, νά λάβουμε ύπόψη μας τὸ μύθο πού ἀκουσα σὲ δύλα τά χωριά τῆς περιοχῆς, μὲ τὰ προελληνικά δύναματα Ζαρός, Γέργερι, Πανασός, Νίθρυτος, Φάριο, Νίθαυρις, καὶ λέσι τὰ παρακάτω: Στὶς Καμάρες ζούσαν οἱ Τριομάτες, εἰδὸς Κυκλώπων μὲ τρία μάτια, καὶ οἱ φοβερές Νεράγδες κατοικοῦσαν στὸ σπήλαιο. Τὸ παιδὶ τους, δημας, ἔνα ἀδηφάγο τέρας, τὸ εἰχε ἔγελάσει ἔναν θοσόκος, πού ἐλεγε δότι ονομαζόταν «Κυριαπατός μου», μετατειρίζομενος τὴν γνωστὴ πονηριά τοῦ «Οδυσσέας ἐνάντια στὸν Κύκλωπα Πολύφημο». Πρόσκειται γιά ἀνάμνηση μακρινῆς ἐποχῆς, τῆς ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ, δημοι οἱ θοσοί δέχονται τὴ μύθη μέσα στὰ ὀρεινά σπήλαια.

3. Η Ἀρκουδοσπηλιά ή Ἀρκουδιά ή Σπηλιά τῆς Παναγίας Ἀρκουδιώπασσας, πού βρίσκεται ἐντάρτη τῆς ὡραίας δρόμο BA ἀπὸ τὴ Μονή τοῦ Γκουθερνέτου, στὸ δρός Ἀκρωτήρι

(Κυδωνίας), χρωστάει τό δυνομά της στο μικρό έωακλησι του 16ου αι., που στηρίζεται στό άριστερό τοίχωμα της εισόδου, καθώς και στόν υψηλό άνοιχτόχρωμο σταλαγμή, που μοιάζει με άρκουδα πού κοιτάζει σε μεγάλη λίμνη. Το νέρο αύτής της λίμνης, που βρίσκεται στο κέντρο της πρώτης αίθουσας, θεωρείται σήμερα άγιασμα. Ο μύθος μιλάει για άρκουδα που έρχονται νά ξεδιψάσει εδώ και την πέτρωσε ή Παναγία. Στην πλάτη, στά πλάγια καί στό πιάνω μέρος της άρκουδας ύπαρχουν πολυάριθμα σημάδια από μικρές ραβδώσεις και κοιλώματα. Το πολύ σημαντικό άπο τη σημαδιά, τριγωνικού σχήματος, βρίσκεται πάνω στα κεφάλι του ζώου. Όπως στο Σκοτεινό, έτσι και σε πολλά άλλα μέρη, ένας «έκφραστικός σταλαγμής» δουλεύεται πάντα χέρι άνθρωπου.

Στό σκοτάδι της δεύτερης αίθουσας (14x61,30 μ.) οι λαθραίοι άνακαφεῖς (άρχαιοι κάπηλοι) άνακαλύψαν τά πρώτα θρύαματα γραπτών άγγειων, μεταξύ των οποίων και ένα μέμικρούς σταυρούς, που ίσως νά άνηκει στο ρυθμό της άνατολιζουσας τέχνης. Ένώ τα περισσότερα είναι τών έπομενων περιόδων και κυρίως της κλασικής και έλληνιστικής. Δύο δάπτη πλήρως πλαϊδία μόφους 12-15 έκ., αυτοτρού ρυθμού, άναπαριστώνται σε άναλγυρο τόνο ένα τον 'Απόλλωνα ώς κιθαρώδο και το δάλο την "Αρτεμη ώς κυνηγό, συνοδευμένη από έλφι. Πολλά από τα κλασικά ή έλληνιστικής έποχής πήγλινα κεφαλόκια άνηκουν έποιση στην 'Αρτεμη. Τέλος, άποκαλύπτηκαν τμήματα μαρμάρινου άγαλματος πού παριστάνει παιδί. Από τό εύρημα αύτό διαφαίνεται η υπάρχη, κατά την κλασική έποχη, της Κουροτρόφου 'Αρτεμης. Έξαλλου, και τό γεγονός ότι μέσα στή σημερική υπάρχει σταλαγμή σε σχήμα άρκουδάς μάς φέρειν στό ναυ το μύθο της Κυνόσουρας, της δημοίας το δύναμα μηποδλώνει τόν άστερισμό της Μίκρης 'Αρκτου. Άλλα και τη Χερσόνησο τών Κυδωνιατών, τό σημερινό 'Ακρωτήρι Κυδωνίας. Οι άρχαιοι μυθογράφοι μάς πληροφορούν πώς η Κυνόσουρα ύπηρε τροφός και σύζυγος τού Διά σύντροφος τών Κουρτιών της κρητικής Ίδας, που άργότερα μεταμορφώθηκε σε άστερισμό, ένώ ή συντρφισσα της Καλλιστώ μπήκε στη συνοδεία της 'Αρτεμης και έγινε ή Μεγάλη 'Αρκτος. Ο μύθος της Κυνόσουρας (κατά λέξη ούρα σκύλου) είναι, έξαλλου, οικείος στούς νομισματολόγους, που άσχολούνται με την Κυδω-

νία, τά σημειρινά Χανιά. Τά έλληνιστικά νομίσματα αύτής της πόλης έχουν τήν παράσταση σκύλας που θλάβει βρέφος. Χάρη στην υπάρχη κεραυνού και κεφαλής του Δια πάνω σε άλλα νομίσματα της ίδιας πόλης γίνεται φανερό πώς προκείται για τόν Κρηταγενή Δια. Στή λατρεία, τήν κουροτρόφο νύμφη τήν αντικατέστησε η 'Αρτεμη, δύταν οι Κυδωνές ήρθαν άπο την Πελοπόννησο και έκαταστάθηκαν έδω, κατά τη μικναική έποχη. Αύτο τουλάχιστον δελχούν τά θρύαμαστα άγγειών πού άποκάλυψαν οι άνασκαφές τού Ulf Janzen το 1942. Γά νά φανεί ο συμβολισμός και ή μόνη πού χαρακτηρίζαν αύτή τη λατρεία σημειώνουμε πώς στην Κρήτη ποτέ δέν υπήρχαν άρκουδες.

'Από τά τριά αύτά παραδείγματα, πού διαλέξαμε άπο διαφορετικές περιοχές και έποχες, συμπερινόμενο πώς ή λατρεία στην Κρήτη άρχισε κατά τά τέλη της 3ης χιλιετίας π.Χ. και συγχέστηκε, μέρισμεν διακοπές, ώς τό τέλος τού 4ου αι. μ.Χ. 'Ο χριστιανισμός θά άφορμιωσε τη λατρεία τών σπηλαιών κατά το 100 αι., διευρύνοντάς την και μεταμορφώνοντάς την, τότε πού οι μοναχοί έγκαταστάθηκαν στά σρέινα τους έρημητηρια. Ή έχεισαν, πάντως, σημασία της, κατά την κρητική 'Αρχαιότητα, οφείλεται τόσο στο γενικό της χαρακτήρα - καθεμία άπο τίς πόλεις της Κρήτης (έκατομπολοίς) είχε τό δικό της ιερό άντρο, δούς και στή ποικιλία θεοτήτων, κυρίως θηλυκού γένους, πού λατρεύονταν: άπο τή Μεγάλη Μητέρα Θέα. Μά, Δήμητρα. Ρειά ως τίς Νύμφες και τίς άνωνύμες Νηρηΐδες και τούς Τιτάνες, τούς Κύκλωπες, τούς Κουρήτες, τούς Δακτυλίους, τό Διά, τόν 'Ερμη, τόν 'Απόλλωνα και τόν Πάνα, θεό των Βοσκών.

Τά κριτήρια, πάντως, για τήν πραγματική καθιέρωση είναι, κατά τη γνώμη μου, έπτα: Τά πολυάριθμα άναθημάτα πού προσφέρονταν σε συνεχές χρονικό διάστημα (άγγεια, ειδώλια, άγαλματίδια, ρυτά, κομημάτα, δηλα, διπλοί πελέκεις), ή υπάρχη νερού πού στάζει ανεπαθητητά, ύπολειμματα άπο αιθάλη συχνά συνοδευμένη άπο σωρούς στάχτης, ή διευθέτηση της εισόδου ή του έσωτερικού τού σημεριλαίου γιά τήν οποία λατρεία στεγάζεται έκει (στήν 'Αρκουδιά Γκουμερέντου ένα πλακόστρωτο μονοπάτι). ή φαντασμαγορικός χαρακτήρας τού χώρου (έκφραστικοί βράχοι και σταλακτίτες, τεράστια είσοδος πού προκαλεί

δέος, δημια στίς Καμάρες και τό Ίδαιον 'Αντρον), ή υπάρχη κάποιας παράδοσης (όνομαστική, έπιγραφικής ή φιλολογικής), ή γειτνιάση κάποιας άρχαιας πόλης της οποίας διακρίνονται οι δρόμοι. Από τά χαρακτηριστικά αυτά, τά λατρευτά σπήλαια έσχωριζουν άπο τά αντίστοιχα νεκρικά, τίς κατοικίες, τά καταφύγια, τά έποχικά στεγάσματα και τά άπλα σημεία που υπάρχει νερό. Τέλος, δύο παρατηρήσεις άκομα: 'Η μελέτη τών λατρευτών σπηλαιών μεγάλο άριθμό τελετών και μύθων της έλληνωρωματής 'Αρχαιότητας, δημια π.χ. τους σχετικούς με τήν παιδική ήλικια τών θεών τού Κάτω Κόσμου, τήν μύηση στα Μυστήρια, τού ταξιδίου τού 'Οδυσσεα. Δέν υπάρχει ούτε ένα μεγάλο ιερό τού έλληνικου κόσμου, από τη Μικρά 'Ασια ώς τή Σικελία, πού νά μυνωδεύεται άπο σηπλαιο ή υπόγεια κρύπτη χθνίας λατρείας. Μήπως και στήν 'Ακρόπολη τής 'Αθηνών, στής πλαγιές τού λόφου της, δέν υπάρχουν, κατώ πάντα τα μεγάλα μνημεία τά άφιερωμένα στήν 'Αθηνών, στόν Ποσειδώνα και στήν 'Αρτεμη, έπτα σπηλαιά άρχαιας λατρείας, από τά οποία πό ίσων μοναστά λέγεται στήμερα Παναγία Σπηλιώτισσα:

The Sacred Caves of Crete.

P. Faure

It is just one hundred years ago that archaeologists and antiquities hunters started searching the ground of the Cretan caves, but only in 1982 the professor Y. Sakellarakis began the scientific excavation of the cave in which Zeus-Jupiter, the major god of Greek and Latin pantheon was born, brought up, married and died. The speleologists in Crete have documented over 3,000 cartic forms and among them fifty caves of cult and two hundred sixty rock shelters with Christian chapels. Three caves are discussed here: the cave of Hagi Paraskevi at Skoteino, an authentic labyrinth of Ariadne. Theseus and Minotauros; the cave Mavri at Kamaras, close to Phaeostos and the cave of Arkouda, close to Chania, dedicated to the Nymph Cynosoura and later to Artemis. The importance and effect of the cults performed in the aforementioned caves on Classical mythology and on the Greek world in general are underlined in this article.